

УДК 340.15

НАУКОВІ ПОГЛЯДИ НА ПРОБЛЕМУ ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

А. І. КОЗАЧЕНКО,

*д-р юрид. наук, доц.,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права,
Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Полтава
e-mail: kozachenko.a.i@mail.ru
ORCID 0000-0002-4568-7964*

Проаналізовано погляди українських науковців на проблему виникнення вітчизняного конституціоналізму, який, як політико-правове явище, вони пов'язують з утворенням Української держави, що постала в результаті національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького в середині XVII ст., та прийняттям Конституції П. Орлика 1710 р. Процес формування сучасного конституціоналізму розпочався з прийняттям Конституції України 1996 р. і триває й зараз.

Ключові слова: Конституція; конституціоналізм; Українська держава; державно-правовий статус; демократія; права і свободи людини.

Постановка проблеми. Дослідження історії виникнення, становлення та розвитку вітчизняного конституціоналізму є новим напрямком історико-правової науки, що був започаткований у пострадянський період. З огляду на багатогранність предмета дослідження та відносно короткий час його вивчення вітчизняна історико-правова наука і наука конституційного права ще не сформували уніфікованого підходу щодо часу виникнення вітчизняного конституціоналізму.

Актуальність теми дослідження зумовлюється необхідністю використання історичного досвіду вітчизняного конституціоналізму в процесі підготовки та проведення конституційної реформи в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Після проголошення незалежності України в 1991 р. до проблеми історії виникнення вітчизняного конституціоналізму зверталися такі фахівці у галузі історії держави і права та конституційного права, як Ю. Г. Барабаш, С. П. Головатий, В. Д. Гончаренко,

В. С. Журавський, В. М. Єрмолаєв, В. П. Колісник, В. В. Кравченко, А. Р. Крусян, О. М. Мироненко, А. Й. Рогожин, І. Є. Словська, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, С. В. Шевчук, М. В. Цвік та ін.

Мета статті – провести порівняльний аналіз поглядів науковців щодо часу виникнення українського конституціоналізму взагалі та сучасного вітчизняного конституціоналізму зокрема.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX – початку XX століть провідні українські вчені й політики дотримувалися думки про те, що час виникнення вітчизняного конституціоналізму припадає на середину XVII ст. Так, М. П. Драгоманов, характеризуючи Переяславську угоду 1654 р., вважав, що «устрій козаччини був більш подібен до устрою теперішніх вольних держав європейських, так званих конституційних» [1, с. 232]. Він порівнював Переяславську угоду 1654 р. з Великою хартією вольностей Англії 1215 р. і стверджував, що при підготовці проекту україно-московської угоди козацькі старшини спирались на хартію. У свою чергу М. С. Грушевський називав Переяславську угоду 1654 р. «конституційною хартією», а державний устрій, передбачений нею, – конституційним [2, с. 6, 24].

У радянський період історія українського конституціоналізму з ідеологічних міркувань знаходилася під забороною. Активне дослідження цієї проблеми розпочалося лише в пострадянський період. На переконання О. М. Мироненка, «конституціоналізм як практика на сучасних українських землях еволюціонував майже у всіх відомих людству різновидах: спочатку від додержавних, звичаєвих уявлень про добре і зле, справедливість і кривду до усвідомлення давньогрецьких принципів народоправства і свободи людини ... згодом – у військово-демократичних традиціях і інституціях Антської держави, Куявії, Артанії, Славії ... уконституційованих у пам'яті народу, Законі руському, у писемних міждержавних договорах, Руській Правді ...» [3, с. 47]. У своїй іншій праці О. М. Мироненко зазначає, що в період з X по XVI століття на українських землях формувалась протоконституційна думка і практика, яка дійшла до нашого часу в русько-візантійських договорах, Законі руському,

Руській Правді [4, с. 9–14]. Наприкінці XVI – початку XVII ст. національне усвідомлення Українського народу дало можливість закласти основи для формування національної державницької ідеї [4, с. 14-15].

На думку О. М. Мироненка, національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького започаткувала новий етап розвитку вітчизняного конституціоналізму. Першими конституційними актами Української держави стали договори з Османською імперією 1648 р. та Річчю Посполитою 1649 р. [4, с. 48-49]. Учений переконливо обґрунтовує конституційний характер гетьманських статей – україно-російських договорів другої половини XVII ст. і доводить, що витoki українського конституціоналізму слід вбачати у період з XVII по XVIII століття [3, с. 51-54; 4, с. 14-15].

В. С. Журавський вважає, що вітчизняний конституціоналізм бере свій початок з козацько-гетьманської держави: «якщо говорити про відправну точку традиції українського конституціоналізму, то її пов'язують з тим моментом, коли відбувається юридичне оформлення входження Української козацької держави до складу Московської держави» [5, с. 65-66]. Аналогічної точки зору дотримується і В. В. Кравченко: «саме в перебігу та після закінчення національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького 1648–1654 рр. з'явився ряд актів, що мали велике конституційне значення та були спрямовані на побудову демократичної держави» [6, с. 60].

Поряд із цим серед науковців поширена точка зору про те, що вітчизняний конституціоналізм бере свій початок від Конституції П. Орлика 1710 р. Так, у передмові до хрестоматії «Історія конституційного законодавства України» В. Я. Тацій наголошує, що «договори між Україною і Московською державою, на думку вчених, були актами передконституційного характеру» [7, с. 3]. Водночас науковець зазначає, що особливе місце в історії українського конституціоналізму належить Конституції П. Орлика 1710 р. [7, с. 3].

Фахівець у галузі конституційного права України Ю. М. Тодика стверджує, що витoki українського конституціоналізму беруть початок від прийняття Конституції П. Орлика 1710 р. [8, с. 83]. У рецензії на монографію

Ю. М. Тодики позицію автора поділяють історики права А. Й. Рогожин та В. Д. Гончаренко [9, с. 143]. Автори навчального посібника «Основи демократії» у розділі «Джерела українського конституціоналізму» Конституцію П. Орлика 1710 р. називають одним із перших прикладів українського конституціоналізму. Положення конституції «були наслідком тривалого розвитку України, реальним свідченням демократичної свідомості українського народу, його політичної культури» [10, с. 139–141]. На думку І. Є. Словської, зародження конституціоналізму в Україні припадає на час прийняття Конституції П. Орлика 1710 р. [11, с. 134].

На наш погляд, процес виникнення вітчизняного конституціоналізму слід відносити до середини XVII ст. коли в результаті національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького утворилась Українська держава. Цей процес спирався на конституційні ідеї створення української національної держави та закріплення демократичних прав і свобод, що набули поширення у другій половині XVI – першій половині XVII ст. Носіями таких ідей стали впливові релігійні діячі-просвітителі Г. Балабан, Й. Борецький, Й. Верещинський, З. Копистенський, П. Могила, К. Острозький, І. Потій, М. Смотрицький, К. Терлецький. Обґрунтовували та намагалися втілити в життя ідею створення української козацької держави гетьмани М. Дорошенко, С. Кішка, С. Наливайко та П. Сагайдачний.

В Україні-Гетьманщині зберегли свою чинність козацькі демократичні правові звичаї, які слід розглядати як одне із джерел конституційного права. Спираючись на них, в Україні було встановлено республіканську форму правління. Звичаєве право обмежувало владу гетьмана, полковників і сотників. Гетьман і генеральний уряд керувалися козацьким звичаєвим правом при укладенні міжнародних угод і в процесі розробки нормативно-правових актів. Частина правових звичаїв набула юридичного закріплення в міжнародних угодах та нормативно-правових актах Української держави.

Важливим джерелом конституційного права України стали україно-польські та україно-російські міжнародні угоди. Вони мали вищу юридичну

силу, врегульовували державно-правовий статус України, її територію, діяльність вищих та місцевих органів державної влади, адміністративно-територіальний поділ, судоустрій, податкову систему. Спираючись на козацьке звичаєве право, міжнародні угоди юридично закріпили в Українській державі права та свободи реєстрових козаків, міщан і православного духовенства, виборність, колегіальність, підконтрольність та підзвітність органів влади. Міжнародні угоди узаконили козацький звичай, що вимагав колегіального вирішення найважливіших адміністративних, військових, фінансових, судових та інших справ, закріпили підконтрольність гетьмана раді старшин.

Конституція П. Орлика 1710 р. є результатом розвитку конституційних ідей, конституційних нормативних актів і договорів, а також практики їх реалізації в Україні-Гетьманщині у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Але її не слід розглядати як юридичне й фактичне конституційне явище. Вона не набула чинності, адже була ухвалена за межами території Української держави Генеральною радою, склад і представництво якої не відповідали вимогам козацького звичаєвого права. Гетьман та інші органи влади, перебуваючи у вигнанні, не могли забезпечити суверенітет Української держави і дію Конституції на її території. Проте це не применшує значення Конституції П. Орлика як визначного політико-правового акта, результату розвитку вітчизняної конституційної думки початку XVIII ст.

Таким чином, можна констатувати, що науковці у галузі історії держави і права та конституційного права України дотримуються двох основних поглядів, щодо часу і подій, які спричинили виникнення вітчизняного конституціоналізму як політико-правового явища:

- 1) утворення Української держави в результаті національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького в середині XVII ст.;
- 2) розробка і прийняття Конституції П. Орлика 1710 р.

На нашу думку, історичну складову має і сучасний конституціоналізм. Період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. започаткував новітній етап розвитку вітчизняного конституціоналізму. Як стверджує А. Р. Крусян,

«формування парадигми українського конституціоналізму» та «створення української моделі конституціоналізму» відбулося в період 1917–1921 рр. [12, с. 43]. За визначенням О. М. Мироненка, «конституційна практика періоду визвольних змагань 1917–1920 рр. не збагатила український конституціоналізм жодною діючою конституцією України» [4, с. 37]. Відповідно підстав для висновку про те, що в цей час відбулося формування сучасного вітчизняного конституціоналізму, немає.

На погляд А. Р. Крусян, певний внесок у формування науково-практичної парадигми конституціоналізму зробили радянські конституції, але «якщо говорити про радянську модель конституціоналізму, то тільки як про фіктивну модель» [12, с. 60]. У навчальній літературі знаходимо твердження, що «конституціоналізм радянського періоду не був самостійним правовим явищем» [10, с. 148]. Конституційні акти УРСР копіювали конституційні акти СРСР, а отже вони не можуть вважатися джерелом формування вітчизняного конституціоналізму [10, с. 148]. В. Я. Тацій і Ю. М. Тодика вважають твердження про формування конституціоналізму в радянський період помилковим, адже «жодна з конституцій радянського типу не привела до створення правового механізму обмеження державної влади в інтересах суспільства і людини. Таким чином, головне завдання конституціоналізму не було вирішене» [13, с. 54].

Подіями, що призвели до виникнення сучасного вітчизняного конституціоналізму як юридичного і фактичного явища, науковці здебільшого пов'язують з прийняттям Декларації про державний суверенітет України 1990 р., проголошення незалежності України 1991 р. та прийняття Конституції України 1996 р. Так, В. В. Кравченко зазначає, що початок сучасного конституційного процесу в Україні слід пов'язувати з прийняттям Декларації про державний суверенітет України 1990 р. [6, с. 65].

Але переважна більшість фахівців у галузі конституційного права України наполягають на тому, що прийняття Конституції України 1996 р. лише поклало початок процесу формування сучасного вітчизняного

конституціоналізму. На переконання В. Я. Тація і Ю. М. Тодики, «є підстави вважати, що в Україні тільки йде процес становлення конституціоналізму, який базується на нормах Конституції України 1996 р., напрацюваннях вітчизняних державознавців і політичних діячів» [13, с. 14]. Як зазначає В. П. Колісник, в Україні склалися «спрощені та дещо вульгаризовані уявлення про головні ідеї конституціоналізму у першій половині 90-х років ХХ ст. ще до формування зрозумілої та ґрунтовної конституційної доктрини набули поширення та втілення у численних конституційних проектах, відображаючи відсутність системного доктринального бачення та розуміння головного функціонального призначення конституції» [14, с. 93]. Ю. Г. Барабаш переконливо доводить, що з огляду на європейський досвід ідеологічних механізмів захисту демократії Конституція України 1996 р. не стала антисталінською, а отже і підстав для висновку про те, що з прийняттям чинної Конституції сформувався справжній конституціоналізм немає [15, с. 53]. А. Р. Крусян вважає, що «сучасний період розвитку науково-практичної парадигми конституціоналізму характеризується здійсненням конституційних перетворень (реформування) в Україні», котрі відбуваються після 1996 р. [12, с. 43, 61].

Важливим аргументом на користь того, що в Україні лише розпочався процес формування сучасного вітчизняного конституціоналізму, слід вважати революційні події кінця 2013 – початку 2014 рр., які засвідчили необхідність проведення конституційної реформи з метою запровадження європейських стандартів захисту прав людини та децентралізації влади.

Висновок. Таким чином, історично початок виникнення вітчизняного конституціоналізму відноситься до періоду Української держави середини XVII – початку XVIII ст. Процес формування сучасного вітчизняного конституціоналізму розпочався з прийняттям Конституції України 1996 р. і триває до нашого часу. З огляду на багатогранність предмета дослідження та відносно короткий час його вивчення, проблема історії виникнення, періодизації становлення і розвитку українського конституціоналізму потребує свого подальшого опрацювання.

Список літератури:

1. Драгоманов М. П. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876) / М. П. Драгоманов // Переяславська Рада 1654 року (історіографія та дослідження) / редкол. П. Сохань та ін. – Київ : Смолоскип, 2003. – С. 221–236.
2. Грушевський М. С. Переяславська умова України з Москвою 1654 року / М. С. Грушевський // Переяславська Рада 1654 року (історіографія та дослідження) / редкол. П. Сохань та ін. – Київ : Смолоскип, 2003. – С. 5–54.
3. Мироненко О. М. Еволюція вітчизняного конституціоналізму «від Богдана до Івана» (1648–1687) / О. М. Мироненко // Вісник академії правових наук України. – 1999. – № 3. – С. 45–54.
4. Мироненко О. М. Історія Конституції України / О. М. Мироненко. – Київ : Ін Юре, 1997. – 60 с.
5. Журавський В. С. Козацький конституціоналізм і його роль в еволюції вітчизняного парламентаризму / В. С. Журавський // Вісник академії правових наук України. – 2001. – № 2 (25). – С. 61–69.
6. Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб. / В. В. Кравченко. – Київ : Атіка, 2007. – 592 с.
7. Історія конституційного законодавства України : зб. док. / упор. В. Д. Гончаренко. – Харків : Право, 2007. – 256 с.
8. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики : монография / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Факт, 2000. – 608 с.
9. Рогожин А. Й. Проблеми становлення конституціоналізму в Україні / А. Й. Рогожин, В. Д. Гончаренко // Право України. – 2000. – № 12. – С. 143–144.
10. Основи демократії : навч. посіб. / за заг. ред. А. Колодій. – Київ : Ай Бі, 2004. – 668 с.
11. Словська І. Є. Передумови становлення сучасного українського конституціоналізму / І. Є. Словська // Право України. – 2003. – № 3. – С. 134–136.
12. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія / А. Р. Крусян. – Київ : Юрінком Інтер, 2010. – 560 с.
13. Конституційно-правові засади становлення української державності / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. – Харків : Право, 2003. – 328 с.
14. Правова доктрина України. – Т. 2: Публічно-правова доктрина України / за заг. ред. Ю. П. Битяка. – Харків : Право, 2013. – 864 с.
15. Барабаш Ю. Г. Конституционная характеристика украинской демократии: идеологические основы и механизмы самозащиты в свете европейского опыта / Ю. Г. Барабаш // Очерки идеологии постсоветского конституционализма : сб. науч. тр. / под ред. М. А. Краснова, Ю. Г. Барабаша. – Харьков : Право, 2013. – С. 189–213.

References:

1. Dragomanov, M. P. (2003). Propashyij chas. Ukrai'nci pid Moskovs'kym carstvom (1654–1876). Perejaslavs'ka Rada 1654 roku (istoriografija ta doslidzhennja). Sohan P. (Eds.). Kyiv: Smoloskyp, 221–236 [in Ukrainian].
2. Grushevskij, M. S. (2003). Perejaslavs'ka umova Ukrai'ny z Moskvoju 1654 roku. Perejaslavs'ka Rada 1654 roku (istoriografija ta doslidzhennja). Sohan P. (Ed.). Kyiv: Smoloskyp, 5–54 [in Ukrainian].
3. Myronenko, O. M. (1999). Evoljucija vitchyznjanogo konstytucionalizmu «vid Bogdana do Ivana» (1648–1687). Visnyk akademii' pravovyh nauk Ukrai'ny, 3, 45–54 [in Ukrainian].
4. Myronenko, O. M. (1997). Istorija Konstytucii Ukrainy. – Kyiv: In Jure [in Ukrainian].
5. Zhuravskij, V. S. (2001). Kozac'kyj konstytucionalizm i jogo rol' v evoljucii' vitchyznjanogo parlamentaryzmu. Visnyk akademii' pravovyh nauk Ukrainy, 2 (25), 61–69 [in Ukrainian].

6. Kravchenko, V. V. (2007). Konstytucyjne prawo Ukrai'ny. Kyiv: Atika [in Ukrainian].
7. Goncharenko, V. D. (Ed.). (2007). Istorija konstytucijnogo zakonodavstva Ukrainy: zb. dok. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
8. Todyka, Yu. N. (2000). Konstitutsiya Ukrainyi: problemy teorii i praktiki. Kharkov: Fakt.
9. Rogozhyn, A. J., Goncharenko, V. D. (2000). Problemy stanovlennja konstytucionalizmu v Ukrai'ni. Pravo Ukrai'ny, 12, 143-144.
10. Kolodij, A. (2004). Osnovy demokratii. Kyiv: Aj Bi [in Ukrainian].
11. Slovs'ka, I. Je. (2003). Peredumovy stanovlennja suchasnogo ukrai'ns'kogo konstytucionalizmu. Pravo Ukrai'ny, 3, 134-136 [in Ukrainian].
12. Krusjan, A. R. (2010). Suchasnyj ukrai'ns'kyj konstytucionalizm. Kyiv: Jurinkom Inter [in Ukrainian].
13. Tacij, V. Ja., Todyka, Ju. M. (Eds.). (2003). Konstytucijno-pravovi zasady stanovlennja ukrai'ns'koi' derzhavnosti. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
14. Bytjak, Ju. P. (Eds.). (2013). Publichno-pravova doktryna Ukrai'ny. Pravova doktryna Ukrai'ny. Vol. 2. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
15. Barabash, Yu. G. (2013). Konstitusionnaya harakteristika ukrainskoy demokratii: ideologicheskie osnovyi i mehanizmy samozaschityi v svete evropeyskogo opyita. Oчерki ideologii postsovetskogo konstitutsionalizma. M. A. Krasnov, Yu. G. Barabash (Eds.). – Kharkov: Pravo, 189-213 [in Russian].

Козаченко А. И. Научные взгляды на проблему истории возникновения отечественного конституционализма.

Проанализированы взгляды украинских ученых на проблему возникновения отечественного конституционализма, который, как политико-правовое явление, они связывают с созданием Украинского государства в результате национально-освободительной войны под предводительством Б. Хмельницкого в середине XVII в., и принятием Конституции П. Орлика 1710 г. Процесс формирования современного отечественного конституционализма начался после принятия Конституции Украины 1996 г. и продолжается в настоящее время.

Ключевые слова: Конституция; конституционализм; Украинское государство; государственно-правовой статус; демократия; права и свободы человека.

Kozachenko A. I. Scientific approach to issue of history of origin of national constitutionalism.

The views of Ukrainian scientists on the problem of the emergence of national constitutionalism, which is the political and legal phenomenon, they are associated with the creation of the Ukrainian state as a result of the national liberation war led by Bohdan Khmelnytsky in the middle of the XVII century, and the adoption of the Constitution P. Orlik 1710. The process of formation of the modern domestic constitutionalism began after the adoption of the Constitution of 1996 and continues today.

Key words: Constitution; constitutionalism; Ukrainian state; state-legal status; democracy; human rights and freedoms.

Надійшла до редколегії 22.04.2016 р.